

ks. Wojciech Medwid

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Wkład Tomasza Cranmera w rozwój angielskiej reformacji

Wielcy szesnastowieczni europejscy reformatorzy wywarli znaczący wpływ na chrześcijańską naukę, kult i organizację kościelną w społecznościach krajowych bądź lokalnych, z którymi byli związani. Krajowymi reformatorami były takie postaci, jak: Marcin Luter, Jan Kalwin, Huldrych Zwingli czy Marcin Bucer. Inaczej wyglądała sytuacja w Anglii, gdzie nie można wyróżnić jednej wiodącej osoby, ponieważ pojawiło się wielu mniejszych działaczy z kręgu duchownych i świeckich. Reforma angielskiego Kościoła ewoluowała przez długi czas. Złożoność rozwoju wydarzeń w Anglii, związanych przede wszystkim ze sferą religijną (stanowiła ośrodek życia), wysuwa się na pierwszy plan w życiu i działalności Tomasza Cranmera, profesora na Uniwersytecie w Cambridge i arcybiskupa Canterbury. Mimo że linia postępowania, którą miał kroczyć angielski Kościół, została wytyczona przez króla Henryka VIII, to w pewnym sensie można określić Cranmera jako przywódcę reformy anglikańskiej. Anglikanizm z jednej strony przejął tradycję protestancką, a z drugiej zachował teologiczną więź z katolicyzmem. Przyjrzenie się postaci Tomasza jako wiernego sługi królewskiego i jego wspinaniu się po szczeblach coraz bardziej odpowiedzialnych stanowisk pozwoli na zobrazowanie procesu dojrzewania reformacji angielskiej pod przywództwem głowy państwa oraz jego wpływu na kształt i program wprowadzanych reform¹.

¹ Por. P. Marshall, *(Re)defining the English Reformation*, „Journal of British Studies”, vol. 48/3 (2009), s. 564–586; J. Todd, *Reformacja*, przeł. J. S. Łoś, Warszawa 1974, s. 252–262.

Młody Tomasz Cranmer

Tomasz Cranmer urodził się 2 lipca 1489 roku w Aslockton w Nottinghamshire w Anglii jako drugi syn Tomasza Cranmera i jego żony Anny Hatfield. Mieli skromny majątek i nie byli członkami arystokracji. Ich najstarszy syn Jan odziedziczył posiadłość rodzinną, a Tomasza i jego młodszego brata Edmunda przeznaczono do zrobienia kariery kościelnej. Początkowy etap jego nauki jest nieznany; prawdopodobnie uczęszczał do gimnazjum w rodzinnej wsi. W dwa lata po śmierci ojca, mając czternaście lat, został wysłany przez matkę do nowo utworzonego Jesus College w Cambridge, gdzie otrzymał stypendium. Do osiągnięcia stopnia licencjata sztuki potrzebował aż ośmiu lat nauki logiki, literatury klasycznej i filozofii. W tym czasie zaczął zbierać średniowieczne scholastyczne dzieła. Na magisterium wybrał inny kierunek studiów, koncentrując się na humanistach Jacques'u Lefèvre d'Étaples i Erazmie z Rotterdamu. Studia te przebiegły bez opóźnień i ukończył je w ciągu trzech lat. W wieku dwudziestu pięciu lat zrezygnował ze stypendium i ożenił się z Joanną, w wyniku czego utracił możliwość zamieszkania w college'u. Aby utrzymać siebie i żonę, podjął pracę jako starszy wykładowca na innej uczelni. Po śmierci Joanny (zmarła podczas porodu) College przywrócił mu stypendium. Cranmer zaczął studiować teologię i w 1520 roku został wyświęcony na kapłana, a uniwersytet uczynił go jednym z kaznodziejów uczelni. Pięć lat później otrzymał stopień doktora. Należy zaznaczyć, że niewiele wiadomo o jego myśli i doświadczeniach w tym czasie. Zasadniczo przedstawiany był jako humanista, którego biblijny entuzjazm przygotował do przyjęcia rozprzestrzeniających się idei luterzańskich. Początkowo wykazywał antypatię do Marcina Lutra, a podziw dla Erazma. Kiedy kardynał Tomasz Wolsey, lord kanclerz króla, wybrał kilku uczonych z Cambridge (między innymi Edwarda Lee, Stephena Gardinera i Richarda Sampsona) na dyplomatów w Europie, Cranmerowi powierzono małą posadę w angielskiej ambasadzie w Hiszpanii².

² Por. J. Ridley, *Thomas Cranmer*, Oxford 1962, s. 13–20; D. MacCulloch, *Thomas Cranmer: a life*, London 1996, s. 7–37; D. Selwyn, *Cranmer's library*, [w:] *Thomas Cranmer: churchman and scholar*, ed. by P. Ayris, D. Selwyn, New York 1993, s. 63–65; G. Bernard, *The king's reformation: Henry VIII and the remaking of the English church*, London 2007, s. 506.

Cranmer za rządów króla Henryka VIII i sprawa rozwodu

Wydarzeniem, które sprawiło, że Cranmer znalazł się na piedestale i zmienił swoje dotychczas spokojne, uczelniane życie, była sprawa małżeństwa Henryka VIII. Pierwszą żoną Henryka była wdowa po jego bracie Arturze, Katarzyna Aragońska. Henryk VII dążył do zaręczyn syna z Katarzyną, aby utrzymać związek między Anglią a Hiszpanią, o który zresztą przestał potem zabiegać. Zaręczyny od razu wzbudziły wątpliwości związane z biblijnym zakazem wobec małżeństwa z bratową i w związku z tym potrzebna była papieska dyspensa. Mimo że Katarzyna twierdziła, jakoby jej pierwsze małżeństwo nie zostało konsumowane, co czyniło dyspensę niepotrzebną, uznano jej uzyskanie za konieczne w celu odsunięcia wszelkich wątpliwości co do ważności małżeństwa. Papież pospiesznie wydał bullę, udzielając dyspensy. W 1509 roku po śmierci ojca Henryk VIII objął tron i poślubił Katarzynę. Koronowano ich w Opactwie Westminster 24 czerwca tego samego roku. Po serii poronień (przynajmniej sześciu) Katarzyna urodziła córkę Marię. Jednakże król wciąż nie miał syna, który byłby jego spadkobiercą i utrzymał tron. Kiedy okazało się, że królowa nie będzie mogła mieć więcej dzieci, odczytał to jako znak gniewu Bożego i związał się Anną Boleyn, siostrą jego niegdysiejszej kochanki Marii. Wraz ze swymi doradcami nieustannie poszukiwał rozwiązań prawnych i rozpoczął starania o unieważnienie swojego małżeństwa, powodowane przede wszystkim pragnieniem posiadania męskiego potomka. Sprawę miał pilotować kardynał Wolsey. Zaczął od konsultacji z ekspertami uniwersyteckimi³.

Od 1527 roku do obowiązków Cranmera doszło wspieranie w procedurach mających na celu stwierdzenie nieważności małżeństwa Henryka VIII. Latem 1529 roku Cranmer, aby uniknąć epidemii dżumy w Cambridge, zamieszkał w Waltham Holy Cross w hrabstwie Essex. Dołączyło do niego dwóch jego współpracowników: Stephen Gardiner i Edward Foxe, z którymi omówił pałacy problem. Cranmer podsunął myśl, aby szukać odpowiedzi w teologii, szczególnie w Biblii. Chodziło mu o dyspensę papieską od prawa z Księgi Kapłańskiej mówiącego o tym, że mężczyźni nie wolno było poślubić żony zmarłego brata. Cały sposób dowodzenia był przykładem prze-

³ Por. D. Starkey, S. Doran, *Henry VIII: man and monarch*, Michigan 2009, s. 28–42; A. Weir, *Henry VIII: the king and his court*, New York 2002, s. 8–17.

myślanego i oderwanego od rzeczywistości manipulowania słowami biblijnymi, aby przekreślić dwudziestoletnie małżeństwo. Jednak Cranmer stwierdził, że papież nie może nikomu udzielić dyspensy od prawa Bożego. Zasugerował, odkładając na bok sprawy prawne w Rzymie, aby zasięgnąć opinii teologów akademickich w całej Europie. Gdy Gardiner i Foxe przedstawili plan królowi, ten wyraził duże zainteresowanie ich ideą. Nie wiadomo, czy król i kanclerz Tomasz More zaakceptowali plan. Ostatecznie został on wdrożony i Cranmera wezwano do przyłączenia się do królewskiego zespołu w Rzymie zbierającego opinie z uniwersytetów. Foxe skoordynował wysiłki badawcze i zespół wydał *Collectanea satis copiosa* (*The Sufficiently Abundant Collections*)⁴ wraz z historycznym i teologicznym wsparciem dla argumentacji, że król sprawuje najwyższą jurysdykcję w królestwie. Trzeba podkreślić, że król Henryk jawnie występował z roszczeniami całkowitej niezawisłości swego państwa od Rzymu, dążył do zdobycia prerogatyw cesarskich i podporządkowania sobie duchowieństwa⁵.

Pierwszy kontakt Cranmera z europejskimi reformatorami odbył się przez Simona Grynaeusa, humanistę z Bazylei i zwolennika szwajcarskich reformatorów Huldrycha Zwinglego i Johannesesa Oecolampadiusa. W 1531 roku Grynaeus odbył dłuższą wizytę w Anglii, ponieważ chciał zaproponować siebie jako pośrednika pomiędzy królem a europejskimi reformatorami. Zaprzyjaźnił się z Cranmerem i po powrocie do Bazylei napisał o nim do Martina Bucera w Strasburgu. Przez znajomość z Grynausem Cranmer nawiązał kontakty ze Strasburgiem i szwajcarskimi reformatorami. Na początku 1532 roku został mianowany ambasadorem zamieszkałym na dworze cesarza niemieckiego Karola V. Podążył za nim, gdy ten podróżował po całym swoim królestwie. Przejeżdżając przez luterzańską Norymbergę, po raz pierwszy mógł zobaczyć efekty reformacji. Kiedy cesarski sejm został przeniesiony do Norymbergi, spotkał tam wiodącą postać reformy w mieście, Andreasa Osiandera. Zostali dobrymi przyjaciółmi, a w lipcu Cranmer zaskoczył wszystkich i poślubił Małgorzatę, siostrzenicę żony Osiandera.

⁴ Por. *Collectanea Satis Copiosa*, [w:] *Formularies of faith put forth by authority during the reign of Henry VIII*, ed. Ch. Lloyd, New York 1825, s. 5–22; *Collectanea Satis Copiosa*, [w:] *Encyclopedia of Tudor England*, vol. 3, ed. J. Wagner, S. Schmid, California 2012, s. 283–285.

⁵ Por. F. Heal, *Reformation in Britain and Ireland*, Oxford 2005, s. 117–125; J. Ridley, *Thomas Cranmer*, dz. cyt., s. 25–33; D. MacCulloch, *Thomas Cranmer: a life*, dz. cyt., s. 41–59; J. Todd, *Reformacja*, dz. cyt., s. 262–265.

Było to poniekąd niezwykle, ponieważ małżeństwo wymagało uchylenia celibatu kapłańskiego. Cranmer nie uczynił z Małgorzaty swojej kochanki, jak to było w zwyczaju wśród wielu kapłanów, dla których celibat okazał się trudny do utrzymania. Zachowując małżeństwo w tajemnicy, woził swoją żonę w skrzyni⁶.

Cranmer jako arcybiskup Canterbury i propagator reformy

Warto zaznaczyć, że Cranmera uważano za człowieka rzetelnego, inteligentnego, posiadającego zdolności administracyjne i umiejętność przewodzenia. Odznaczał się odwagą, ale miał także wrażliwe sumienie, czym zyskał życzliwość Henryka VIII. Z biegiem lat wspinał się po szczeblach coraz większych stanowisk i godności. Od samego początku jego przyjaźni z dworem królewskim był zawsze lojalny wobec władcy oraz oddany mu i wierny. Na wniosek króla został mianowany wielkim penitencjarzem Anglii, rozporządzającym dyspensami. W czasie gdy podążał za cesarzem Karolem po Włoszech, otrzymał królewski list informujący, że został mianowany nowym arcybiskupem Canterbury (po śmierci arcybiskupa Williama Warhama) i ma wrócić do Anglii. W ciągu ostatnich trzydziestu lat był to zaledwie drugi przypadek, że na to stanowisko mianowano kogoś, kto jeszcze nie był biskupem. Jego nominację u cesarza Karola V skutecznie wynegocjowała rodzina Anny Boleyn. Londyn był zaskoczony jego awansem, bo zajmował on wcześniej jedynie niższe stanowiska w Kościele. Król osobiście sfinansował bulle papieskie niezbędne do jego nominacji w Canterbury. Cranmer został konsekrowany na arcybiskupa 30 marca w kaplicy św. Szczepana. Cały czas kontynuował starania zmierzające do stwierdzenia nieważności małżeństwa. Król Henryk i Anna potajemnie wzięli ślub w styczniu 1533 roku w obecności kilku świadków. Cranmer dowiedział się tym dopiero dwa tygodnie później⁷.

Przez następnych kilka miesięcy Cranmer wraz z królem pracowali nad stworzeniem procedur prawnych, według których małżeństwo monarchy

⁶ Por. D. MacCulloch, *The reign of Henry VIII: politics, policy, and piety*, Basingstoke 1995, s. 59–74.

⁷ Por. M. Cross, D. Loades, *Law and government under the Tudors*, Cambridge 2002, s. 19–30; J. Todd, *Reformacja*, dz. cyt., s. 265–268.

miało być oceniane przez duchowieństwo najwyższego szczebla. Gdy procedury zostały uzgodnione, Cranmer otworzył sąd, zapraszając Henryka VIII i Katarzynę Aragońską. Króla reprezentował Gardiner, Katarzyna nie stawiała się osobiście, ale wysłała pełnomocnika. Cranmer wydał wyrok, ogłaszając, że małżeństwo króla z Katarzyną było niezgodne z prawem Bożym. Zagroził nawet ekskomuniką, jeśli król nie będzie się trzymał z dala od Katarzyny. W tej sytuacji Henryk VIII był już wolny i gotowy do zawarcia małżeństwa. 28 maja Cranmer uprawomocnił małżeństwo króla i Anny, a 1 czerwca osobiście koronował i namaścił królową Annę i przekazał jej insygnia królewskie. Papież Klemens VII odmówił stwierdzenia nieważności małżeństwa króla, ponieważ nie było ku temu podstaw. Doprowadziło to do rozdzielenia angielskiego Kościoła ze Stolicą Apostolską. Oficjalnie uczynił to *Akt supremacji*⁸ uchwalony przez angielski parlament przyznający władcy Anglii tytuł głowy Kościoła anglikańskiego oraz uniezależniający angielskie duchowieństwo od papieżstwa. Papież ekskomunikował króla Henryka, Annę i Cranmera, którego także pozbawił godności biskupiej. Należy podkreślić, że angielski Kościół zachował biskupstwo i przestrzeganie koncepcji sukcesji apostolskiej, co zdaniem niektórych zmniejszyło powodzenie reformy w kraju. We wrześniu parze królewskiej urodziła się córka Elżbieta. Cranmer ochrzcił ją, został też jednym z rodziców chrzestnych⁹.

W czerwcu 1533 roku Cranmer stanął przed trudnym zadaniem zdyscyplinowania reformatora Johna Fritha. Został on skazany na spalenie na stosie za swoje poglądy na temat Eucharystii, ponieważ zaprzeczył realnej obecności Chrystusa pod postaciami chleba i wina. Cranmer osobiście starał się przekonać go do zmiany poglądów, ale bez powodzenia. Choć odrzucał radykalizm Fritha, wyraźnie starał się wyznaczać nowy kierunek teologiczny, wspierając jednocześnie humanizm (przywrócił Erazmowi emeryturę, która wcześniej została mu przyznana przez arcybiskupa Warhama). Namawiał również Tomasza More'a do złożenia przysięgi uznającej króla Henryka VIII za głowę Kościoła. Poparł rozpoczęcie reformy przez stopniowe zastępowanie starej gwardii w jego prowincji kościelnej osobami,

⁸ Por. *The Act of Supremacy, 1534*, [w:] *Documents of the English Reformation: 1526–1701*, ed. G. Bray, Cambridge 2004, s. 113–115.

⁹ Por. G. Bernard, *The king's reformation...*, dz. cyt., s. 14–43; J. Ridley, *Thomas Cranmer*, dz. cyt., s. 39–63; D. MacCulloch, *Thomas Cranmer: a life*, dz. cyt., s. 60–98.

które opowiadały się za nowym sposobem myślenia, np. Hugh Latimerem. Interweniował w sporach religijnych, wspierając reformatorów ku rozczarowaniu konserwatystów, którzy chcieli utrzymać jedność z Rzymem. On sam wypowiedział posłuszeństwo papieżowi, otwarcie opowiadając się za zwierzchnictwem króla nad Kościołem w Anglii. Warto zaznaczyć, że postawa Cranmera nie od razu została zaakceptowana przez biskupów prowincji. Kiedy chciał przeprowadzić wizytację kanoniczną, musiał unikać miejsc, w których zamieszkiwali konserwatywni biskupi. W 1535 roku odbył trudne spotkania z kilkoma biskupami, między innymi z Johnem Stokesleyem, Johnem Longlandem i Stephenem Gardinerem. Mieli oni zastrzeżenia co do władzy i tytułu Cranmera, argumentując, że *Akt supremacji* nie określił jego roli. To skłoniło Tomasza Cromwella (męża stanu i głównego ministra królewskiego) do przyjęcia funkcji wicekróla zwierzchnich spraw kościelnych. Stworzył inny skład instytucji, które dały jasną strukturę do królewskiej supremacji¹⁰.

Pod koniec stycznia 1536 roku, kiedy Anna poroniła syna, król zaczął ponownie zastanawiać się nad biblijnymi zakazami, które nachodziły go już podczas jego małżeństwa z Katarzyną Aragońską. Krótko potem zaczął interesować się Jane Seymour. Do 24 kwietnia Cromwell miał przygotować sprawę o rozwód. Cranmer nie wiedział o tych planach. Królowa Anna została wysłana do Londyńskiej Wieży (Tower of London), a Cranmer pilnie wezwany przez Cromwella. Następnego dnia napisał list do króla, wyrażając wątpliwości co do winy Anny i podkreślając swój szacunek dla niej. Po przekazaniu pogodził się z faktem, że kres małżeństwa króla i Anny był nieunikniony. 16 maja w Londyńskiej Wieży wysłuchał spowiedzi Anny. Następnego dnia orzekł nieważność małżeństwa. Dwa dni później Anna została odprawiona. Wprowadzanie reform przez Cranmera odbywało się pod kontrolą króla. Ustalono równowagę między konserwatystami a reformatorami. Było to widoczne w *Dziesięciu artykułach*¹¹, które były pierwszą próbą określenia przekonań Kościoła „henrykowskiego”. Artykuły składa-

¹⁰ Por. M. Grave, *Henry VIII*, New Jersey 2003 s. 79–103; P. Ayris, *The public career of Thomas Cranmer*, „Reformation and Renaissance Review” 4 (2000), s. 81–86; D. MacCulloch, *Thomas Cranmer: a life*, dz. cyt., s. 98–135; P. Ayris, *God’s vicegerent and Christ’s vicar: the relationship between the crown and the archbishopric of Canterbury*, [w:] *Thomas Cranmer: churchman and scholar*, dz. cyt., s. 125–130; G. Bernard, *The king’s reformation...*, dz. cyt., s. 507.

¹¹ Por. *Ten Articles*, [w:] *Documents of the English Reformation: 1526–1701*, dz. cyt., s. 162–174.

ły się z dwóch części. Pierwszych pięć artykułów wykazywało wpływ reformatorów poprzez uznanie tylko trzech z siedmiu sakramentów: chrztu, Eucharystii i pokuty. Drugie pięć dotyczyło roli obrazów, świętych obrzędów i ceremonii oraz czyśćca, a odzwierciedlało poglądy tradycjonalistów. Konkutowanie pomiędzy konserwatystami i reformatorami doszło do głosu podczas korekt redakcyjnych wykonanych przez Cranmera i Cuthberta Tunstalla, biskupa Durham. Końcowe dzieło zadowoliło, ale i drażniło obie strony debaty¹². Jesienią 1536 roku północną Anglię wstrząsnęły serie powstań znanych jako „pielgrzymka łaski” (*Pilgrimage of Grace*), które stały się najpoważniejszą opozycją wobec polityki króla. Na Cromwellu i Cranmerze skupiła się furia protestujących, którzy nie mogli się pogodzić z zerwaniem przez króla Henryka z Kościołem rzymskokatolickim, rozwiązaniem zakonów i z innymi kwestiami politycznymi, społecznymi i gospodarczymi. Cromwell i król pracowali nad stłumieniem rebelii. Po tych wydarzeniach było jasne, że reżim króla był bezpieczny, a rząd podjął inicjatywę, aby zaradzić niedoskonałości *Dziesięciu artykułów*. Po miesiącach debaty ukazała się *The institution of a Christian man*¹³, zwana również *Bishops' Book* (*Księga Episkopatu*), napisana przez komitet czterdziestu sześciu duchownych i biskupów na czele z Cranmerem. Edward Foxe podjął się przewodnictwa i koordynacji oraz dokonał większości z ostatecznej redakcji. Celem pracy, wraz z *Dziesięcioma artykułami* z poprzedniego roku, było wprowadzenie w życie reformy Henryka VIII – odłączenie się od Kościoła katolickiego i ustanowienie Kościoła anglikańskiego. Księga ta była uważana za reformatorską, choć niezbyt luterzańską. Funkcjonowała jako oficjalna formuła nowej wiary anglikańskiej w państwie. Stanowiła szlachetny wysiłek ze strony biskupów do promowania jedności i pouczenia ludzi o doktrynie Kościoła. Nawet po jej opublikowaniu sytuacja nie była jasna, bo król nie wyraził pełnego dla niej poparcia. W liście król Henryk zauważył, że jej nie czytał, ale popiera jej drukowanie. Jego uwaga najprawdopodobniej była skupiona na ciąży Jane Seymour i narodzinach dziedzica, Edwarda. Jane zmarła wkrótce po porodzie, a jej pogrzeb odbył się 12 listopada. I dopiero wtedy król rozpoczął ko-

¹² M. Dowling, *Cranmer as humanist reformer*, [w:] *Thomas Cranmer: churchman and scholar*, dz. cyt., s. 102; J. Ridley, *Thomas Cranmer*, dz. cyt., s. 67–115; D. MacCulloch, *Thomas Cranmer: a life*, dz. cyt., s. 149–166; J. Schofield, *The rise & fall of Thomas Cromwell*, Stroud 2008, s. 115–120.

¹³ Por. *The institution of a Christian man*, [w:] *Formularies of faith put forth by authority during the reign of Henry VIII*, dz. cyt., s. 23–285.

rektę *Bishops' Book*. Jego poprawki z prośbą o komentarz zostały przesłane do Cranmera, Sampsona i innych. W odpowiedzi Cranmer wskazał na odnowę teologii w takich kwestiach, jak: usprawiedliwienie przez wiarę, zasad *sola fide* i predestynacja. Jednak króla to nie przekonało¹⁴.

W 1538 roku król i Cromwell uzgodnili z książętami luterzańskimi rozpoczęcie szczegółowych rozmów na temat tworzenia sojuszu politycznego i religijnego. Luteranie byli tym zachwyceni i wysłali wspólną delegację z różnych niemieckich miast, w tym Marcina Lutra i Friedricha Myconiusa. Delegaci przybyli do Anglii 27 maja 1538 roku. Po pierwszych spotkaniach z królem, Cromwellem i Cranmerem dyskusje na temat różnic teologicznych przeniesiono do pałacu Lambeth (oficjalnej rezydencji arcybiskupa Canterbury). Postęp w sprawie porozumienia następował wolno. Spowodowane to było częściowo przez Cromwella, który był zbyt zajęty, aby pomóc w przyspieszeniu obrad, a częściowo ze względu na zespół negocjacyjny po stronie angielskiej, który został równomiernie rozłożony między konserwatystów i reformatorów. Negocjacje oddalały się od wspólnego celu przez fatalne mianowania króla. Znajomy Cranmera, Edward Foxe, który był członkiem Tajnej Rady (zespół doradców królewskich), zmarł na początku roku. Król wybrał na jego miejsce konserwatywnego rywala Cranmera, Cuthberta Tunstalla, który pozostając w otoczeniu Henryka VIII, udzielał mu rad. Początkiem sierpnia niemieccy delegaci wysłali list do króla poruszający trzy zagadnienia, które szczególnie ich niepokoiły: obowiązkowy celibat duchownych, wstrzymanie kielicha (Najdroższej Krwi) dla świeckich i utrzymanie prywatnych mszy za zmarłych. Tunstall miał możliwość interweniowania u króla i wywarcia wpływu na decyzję. Rezultatem było odwołanie przez króla wielu głównych niemieckich przedstawicieli¹⁵.

Zmagania Cranmera z wprowadzaniem reform

Filip Melanchton wiedział, że jest podziwiany przez króla Henryka. Na początku 1539 roku napisał do niego kilka listów, krytykując jego poglą-

¹⁴ Por. J. Todd, *Reformacja*, dz. cyt., s. 277–181; D. MacCulloch, *Thomas Cranmer: a life*, dz. cyt., s. 213–221; G. Bernard, *The king's reformation...*, dz. cyt., Londyn 2007, s. 319–403.

¹⁵ Por. J. Ridley, *Thomas Cranmer*, dz. cyt., s. 115–125.

dy religijne, w szczególności popieranie celibatu duchownych. Pod koniec kwietnia kolejna delegacja książąt luterańskich przybyła do Anglii zachęcona jego namowami. Cromwell napisał do króla list, udzielając wsparcia nowej misji luterańskiej. Jednak król zmienił stanowisko i skoncentrował się na zabieganiu o konserwatywną opinię w Anglii, a nie na dotarciu do luteranów. Pod koniec kwietnia 1539 roku Parlament spotkał się po raz pierwszy od trzech lat. Cranmer był obecny; Cromwell z powodu złego stanu zdrowia nie mógł uczestniczyć w obradach. Izba Lordów powołała komisję składającą się z konserwatystów i reformatorów, mającą na celu zbadanie i ustalenie doktryny. Jednakże miała ona mało czasu, aby opracować szczegółowo niezbędne czynności do gruntownej korekty. Tomasz Howard (książe Norfolk) zauważył, że komisja nie zgodziła się na wszystko, i zaproponował, że lordowie opracują sześć pytań doktrynalnych, które w końcu stały się podstawą *Sześciu artykułów*¹⁶. Potwierdzili konserwatywną interpretację takich doktryn, jak rzeczywista obecność Chrystusa w chlebie i winie, celibat duchownych, konieczność spowiedzi usznej i prywatne wyznanie grzechów przed kapłanem. Ponieważ ustawa z *Sześciu artykułów* miała dużą szansę na przejście w Parlamencie, Cranmer przeniósł swoją żonę i dzieci z Anglii w bezpieczne miejsce, najprawdopodobniej do Ford Palace w Kent. Ustawę zaakceptowano, co zmusiło Hugh Latimera i Nicolasa Shaxtona do rezygnacji ze swoich diecezji, ponieważ byli przeciwni tym postanowieniom¹⁷.

Trudna sytuacja reformatorów trwała krótko. Król Henryk był niezadowolony z wyników ustawy i jej promulgacji, natomiast zawsze wierni Cranmer i Cromwell byli za. Król poprosił arcybiskupa, aby napisał nową przedmowę do Wielkiej Biblii, czyli angielskiego tłumaczenia Biblii, które ukazało się w kwietniu 1539 roku. Przedmowa miała formę kazania skierowanego do czytelników. Cromwell był zachwycony, że jego plan królewskiego małżeństwa Henryka VIII i Anny z Kleve (szlachcianki, siostry niemieckiego księcia) został przez króla zaakceptowany. Według niego małżeństwo to mogło zaowocować kontaktami z Ligą Szmalkaldzką. Król przeżył się, kiedy pierwszy raz spotkał się z wybranką. Ożenił się z nią niechętnie. Ceremonii przewodził Cranmer. Gdy po niedługim czasie król zażądał

¹⁶ Por. *Six Articles*, dz. cyt., s. 222–233.

¹⁷ Por. G. Elton, *England under the Tudors*, London 2012, s. 137–149; G. Bernard, *The king's reformation...*, dz. cyt., 2007, s. 497–506.

rozvodu, małżeństwo legło w gruzach. Postawiło to króla w kłopotliwej sytuacji, a konsekwencje poniósł Cromwell. Jego starzy wrogowie, w tym Tomasz Howard, wykorzystali osłabienie pozycji Cromwella i doprowadzili do jego aresztowania. Cromwell od razu stracił poparcie wszystkich swoich przyjaciół, w tym Cranmera. Jednakże Cranmer napisał do króla list, biorąc Cromwella w obronę. przypominał jego dotychczasową pracę i zaangażowanie. Małżeństwo Henryka VIII z Anną z Klewe szybko zostało anulowane. Cromwell został stracony 28 lipca 1539 roku. W tej sytuacji Cranmer znalazł się na pozycji politycznego prominenta. Na resztę panowania przyłączył się do Henryka VIII. Król miał do niego całkowite zaufanie. Pod koniec czerwca 1541 roku król ze swoją nową (piątą) żoną, Katarzyną Howard, wyjechał na pierwszą wizytę na północ Anglii. Cranmer zaś pozostał w Londynie, jako członek Rady Państwa dbając o sprawy króla w czasie jego nieobecności. Jego kolegami byli lord kanclerz Thomas Audley i Edward Seymour, hrabia Hertford. To było pierwsze poważne zadanie poza sprawami kościelnymi. W październiku, podczas gdy para królewska była daleko, reformator John Lascelles oznajmił Cranmerowi, że Katarzyna dopuściła się zdrady. Cranmer poinformował o tym Tomasza Audleya i Edwarda Seymoura i postanowili poczekać do powrotu króla. Ci, bojąc się gniewu króla, zasugerowali, aby to Cranmer poinformował go o wiarołomstwie żony. Cranmer dyskretnie przekazał wiadomość królowi podczas mszy w uroczystość Wszystkich Świętych. Dochodzenie potwierdziło oskarżenia wobec królewskiej małżonki, po czym Katarzyna została odprawiona¹⁸.

W 1543 roku kilku konserwatywnych duchownych w Kent połączyły siły i potępiły przed Tajną Radą reformatorów Richarda Turnera i Johna Blanda. Przygotowali artykuły do przedstawienia Radzie, w ostatniej chwili dodatkowe wypowiedzi dodał siostrzeniec Gardinera, Germain. Nowe artykuły atakowały Cranmera. Wymieniano w nich jego nieprawości od 1541 roku w celu obalenia go z urzędu arcybiskupa Canterbury. Dokument ten i działania, które nastąpiły, stały się podstawą tzw. *Prebendaries Plot*¹⁹. Artykuły zostały dostarczone Radzie w Londynie i odczytane. Król naj-

¹⁸ Por. D. MacCulloch, *Thomas Cranmer: a life*, dz. cyt., s. 256–289; J. Ridley, *Thomas Cranmer*, dz. cyt., s. 195–223; G. Bernard, *The king's reformation...*, dz. cyt., s. 542–556.

¹⁹ Por. *Prebendaries Plot*, [w:] *Letters and papers of the reign of king Henry VIII*, ed. J. Brewer, J. Gairdner, R. Brodie, vol. XVIII (2), London 1901, s. 291–378.

prawdopodobniej zobaczył artykuły skierowane przeciwko Cranmerowi. Sam zainteresowany jednak pojawił się, nieświadomy ataku na jego osobę. Komisarze w Lambeth zajęli się przypadkiem Turnera, który, ku wściekłości konserwatystów, został ostatecznie uniewinniony. Podczas gdy toczył się spisek przeciw Cranmerowi, reformatorzy byli atakowani również na innych frontach. 20 kwietnia ponownie zwołano synod kościelny, aby wprowadzić zmiany do *Bishops' Book*. Podkomisji przewodniczył Cranmer, ale konserwatystom udało się obalić wiele reformatorskich pomysłów, w tym usprawiedliwienia przez wiarę. Na początku maja 1543 roku została wydana nowa wersja pod nazwą *A Necessary Doctrine and Erudition for any Christian Man (King's Book)*²⁰. Pod względem doktrynalnym była znacznie bardziej konserwatywna niż *Bishops' Book*. Broniła „przeistoczenia” oraz uchwał z *Sześciu artykułów*. Reformatorzy otrzymali cios, kiedy Parlament uchwalił ustawę na rzecz rozwoju „prawdziwej religii”, która wycofała z obiegu błędne książki i ograniczyła czytanie Biblii w języku angielskim²¹.

Przez kolejne pięć miesięcy król Henryk nie podjął żadnych działań w sprawie oskarżeń przeciwko Cranmerowi, ale osobiście poinformował go o znowie. Według sekretarza Cranmera, Ralpa Morica, w wrześniu 1543 roku król pokazał mu dokument podsumowujący oskarżenia przeciwko niemu. Dochodzenie miało być przygotowane, a on miał być naczelnym śledczym. Przeprowadzono niespodziewany nalot, zebrano dowody i zidentyfikowano inicjatorów. Zwyczajem Cranmera było natychmiastowe relegowanie duchownych zaangażowanych w spisek. W tym przypadku jednak im przebaczył, a wierni nadal mogli korzystać z ich posługi. Król w geście zaufania podarował reformatorowi osobisty pierścień. Kiedy Tajna Rada aresztowała Cranmera, napiętnowani zostali też dostojnicy królewscy (uwięziono kilku drugoplanowych przywódców). Wciąż podejmowano wysiłki zmierzające do reformy Kościoła, zwłaszcza liturgii. Po koniec maja 1544 roku po raz pierwszy opublikowano (w rodzimym języku angielskim) oficjalny rytuał liturgiczny, znany jako *Exhortation and Litany*.

²⁰ Por. *A necessary doctrine and erudition for any Christian man*, ed. Ch. Lloyd, Cambridge 1932 (Church Historical Society, 10).

²¹ Por. M. Zell, *The Prebendaries Plot of 1543: a reconsideration*, „Journal of Ecclesiastical History” vol. 27 (1976), s. 241–253; D. MacCulloch, *Thomas Cranmer: a life*, dz. cyt., s. 297–311.

Przetrwał on do dziś z niewielkimi zmianami w angielskim modlitewniku do nabożeństw (*Book of Common Prayer*). Tradycyjna litania używała inwokacji w odniesieniu do świętych, ale Cranmer gruntownie zreformował ten aspekt i wycofał taki rodzaj kultu. Do Izby Gmin zostali wybrani dodatkowo reformatorzy; wprowadzono nowe przepisy celem ograniczenia skutków ustaw *Sześciu artykułów* i *Promowania prawdziwej religii*²².

W 1546 roku konserwatyści w koalicji z Gardinerem, księciem Norfolk, Thomasem Wriothesleyem, lordem kanclerzem i Edmundem Bonnerem, biskupem Londynu po raz ostatni próbowali zakwestionować naukę reformatorów. Kilku reformatorów zostało skierowanych do Cranmera. Niektórych spalono na stosie. „Mocni” intelektualnie reformatorzy: Edward Seymour i Jan Dudley powrócili do kraju z zagranicy, aby przeciwstawić się konserwatystom. Szala przechyliła się na stronę reformatorów. Gardiner został skompromitowany przed królem, gdy odmówił zgody na wymianę biskupich majątków, a syn księcia Norfolk został oskarżony o zdradę stanu i stracony. Nie ma dowodów, że Cranmer odegrał jakąkolwiek rolę w tych politycznych zagrywkach. Trzeba wspomnieć, iż walka o władzę pomiędzy religijnymi konserwatystami i reformatorami spowodowała, że nie doprowadził on do znaczących zmian. Pogorszyło się z kolei zdrowie króla – najprawdopodobniej przez nadwagę i choroby weneryczne. Cranmer wykonywał swoje obowiązki na rzecz króla aż do jego śmierci (28 stycznia 1547 roku). Na łożu śmierci Henryk VIII nie mógł już mówić. Zamiast udzielić namaszczenia chorych, Cranmer pokazał mu zreformowane wyznanie wiary i poprosił, aby dał znak, że umiera w chrześcijańskiej wierze. Król zdążył ucisnąć mu rękę i umarł. Na znak żalu i smutku Cranmer zapuścił brodę, która była także znakiem jego zerwania z przeszłością. Reformatorzy europejscy zapuszczali brodę, aby zaznaczyć, że odrzucają stary Kościół. Pod koniec stycznia był wśród wykonawców ostatecznej woli króla. Seymour został nominowany na lorda protektora (szef państwa), witając następcę tronu, młodocianego Edwarda VI²³.

²² Por. D. MacCulloch, *Thomas Cranmer: a life*, dz. cyt., s. 316–322; J. Ridley, *Thomas Cranmer*, dz. cyt., s. 235–238.

²³ Por. G. Elton, *England under the Tudors*, dz. cyt., s. 193–202; J. Ridley, *Thomas Cranmer*, dz. cyt., s. 235–238; Todd, *Reformacja*, dz. cyt., s. 281–284.

Cranmerowska próba reformy doktryny

Po regencji Seymoura reformatorzy tworzyli część elity władzy. Królewska wizytacja prowincji odbyła się w sierpniu 1547 roku, a każda zwizytowana parafia miała obowiązek nabyć kopię *Księgi homilii*²⁴. Książka ta składa się z dwunastu homilii, z których cztery zostały napisane przez Cranmera (głębiej i bardziej szczegółowo rozwijały zreformowaną doktrynę Kościoła w Anglii), a pozostałe osiem jest autorstwa innych reformatorów. Jego utwierdzenie doktryny usprawiedliwienia przez wiarę wywołało ostrą reakcję Gardinera. W „homiliach o dobrych uczynkach przyłączonych do wiary” Cranmer zaatakował monastycyzm i znaczenie różnych osobistych działań wiernych uczestniczących w liturgicznych recytacjach i ceremoniach. Dlatego zawęził zakres dobrych uczynków, które mogłyby być uznane za konieczne, oraz wzmocnił prymat wiary. W odwiedzonych parafiach wprowadzono nakaz wyeliminowania wszystkich obrazów, które skłaniały wiernych do oddawania im czci. Nowa wizja Eucharystii, pozostająca poza oficjalną doktryną katolicką, otrzymała kolejny impuls od europejskich reformatorów. Cranmer pozostawał w kontakcie z Bucerem od czasu spotkania w sprawie związku z Ligą Szmalkaldzką. Ich przyjaźń pogłębiła się, kiedy katolicki cesarz Karol V odniósł zwycięstwo w bitwie pod Mühlbergiem, rozbijając armię protestanckiego Związku Szmalkaldzkiego. Opuścił Anglię, będącą jedynym znaczącym miejscem zapewniającym schronienie dla prześladowanych reformatorów. Cranmer napisał list do Bucera z pytaniami na temat teologii Eucharystii. W odpowiedzi Bucer zaprzeczył realnej obecności Chrystusa w Eucharystii i potępił preistoczenie oraz adorację postaci chleba i wina. List został dostarczony przez dwóch włoskich teologów reformowanych, Petera Martyra i Bernarda Ochina, którzy zostali zaproszeni do schronienia się w Anglii. Martyr przywiózł także list napisany rzekomo przez Jana Chryzostoma, *Ad Caesarium Monachum*²⁵, który pojawił się w celu patrystycznego wparcia przeciwko rzeczywistej obecności. Dokumenty te wpłynęły na poglądy Cranmera o Eucharystii. W marcu 1549 roku zmuszono Martina Bucera i Paula Fagiusa do opuszczenia Strasburga. Cranmer natychmiast zaprosił obu do Anglii, obiecując im posady na angielskich uniwersy-

²⁴ Por. *The two books of homilies appointed to be read in Churches*, ed. J. Griffiths, Oxford 1859.

²⁵ Por. *Chrysostomi Epistola ad Caesarium monachum*, ed. J. Basnage, Lyon 1687.

tetach. Kiedy się pojawili, Cranmer był zachwycony, ponieważ po osiemnastu latach korespondencji mógł się spotkać twarzą w twarz z Bucerem. Potrzebował ich do szkolenia nowego pokolenia kaznodziejów, jak również do pomocy w reformie liturgii i doktryny Kościoła²⁶.

Ostatnie wydarzenia miały negatywny wpływ na regencję Seymoura. Tajna Rada podzieliła się, gdy grupa dysydenckich opozycyjnych radnych połączyła siły z Dudleyem w celu obalenia Seymoura. Początkowo Cranmer oraz William Paget i Thomas Smith stanęli w jego obronie. Jednak po lawinie listów wymienianych przez obie strony bezkrwawy zamach stanu sprawił, że Seymour stracił uprzywilejowaną pozycję w królestwie. Trzeba wspomnieć, że pomimo religijnego wsparcia konserwatywnych polityków stojących za zamachem Dudleya reformatorzy zdołali utrzymać kontrolę nad nowym rządem, a angielska reformacja umacniała się coraz bardziej. Seymour był początkowo więziony w Londyńskiej Wieży, ale wkrótce zwolniono go i powrócił na królewski dwór. Cranmerowi udało się przenieść swojego byłego kapelana, Nicolasa Ridleya z diecezji Rochester do diecezji londyńskiej, a Jan Ponet zajął dawną pozycję Ridleya. Tradycyjni konserwatyści zostali usunięci, a ich miejsce zajęli reformatorzy²⁷.

Nowy modlitewnik dla wiernych

Jako że korzystanie z angielskiego rytuału rozprzestrzeniło się, oczywista stała się potrzeba stworzenia pełnej, jednolitej liturgii dla Kościoła. Pierwsze spotkania (których owocem była *Book of Common Prayer*²⁸) odbyły się w byłym opactwie Chertsey w zamku Windsor we wrześniu 1548 roku. Uczestnikami byli konserwatyści i reformatorzy, a zajmowano się tematem Eucharystii. Cranmer publicznie oświadczył, że porzucił doktrynę rzeczywistej obecności i wierzy, że eucharystyczna obecność Chrystusa w chlebie i winie ma wymiar tylko duchowy. Parlament poparł publikację modlitewnika oraz zalegalizował małżeństwa duchownych. Trudno ustalić, jaki

²⁶ Por. D. Bagchi, D. Steinmetz, *The Cambridge companion to Reformation theology*, Cambridge 2004, s. 153–156; B. Hall, *Cranmer, the Eucharist, and the foreign divines in the reign of Edward VI*, [w:] *Thomas Cranmer: churchman and scholar*, dz. cyt., s. 223–228.

²⁷ Por. D. MacCulloch, *Thomas Cranmer: a life*, dz. cyt., s. 443–459.

²⁸ Por. *The book of common prayer: the texts of 1549, 1559 and 1662*, ed. B. Cummings, Oxford 2011.

był faktyczny wpływ Cranmera na kształt modlitewnika, ale należy podkreślić, że był to jego największy udział w angielskiej reformacji. Dzieło to zastąpiło dotychczasową liturgię katolicką nabożeństw w języku łacińskim liturgią w języku angielskim. Wydanie było konserwatywne, ponieważ nie chciano drażnić wiernych, którzy przykładali wielką wagę do katolickich tradycji. Uczeni zajmujący się historią liturgii potwierdzili, że modlitewnik był używany w odmianie rytu rzymskiego powszechnie wykorzystywanego do uporządkowania chrześcijańskiego kultu publicznego, w tym mszy i oficjum, oraz w pismach Hermanna von Wieda i w kilku luteranśkich źródłach (Andreas Osiander i Justus Jonas). Bardziej zagadkowe jest, w jaki sposób i z kim Cranmer pracował nad książką. Mimo że nie dysponował odpowiednią wiedzą w tym temacie, powierzono mu redakcję i ogólną strukturę dzieła. Od czerwca 1549 roku zaczął obowiązywać nowy modlitewnik, który prezentował teologię angielskiej reformacji. Taki stan rzeczy spowodował szereg protestów, szczególnie w obszarach nadal mocno katolickiej społeczności w Devon i Kornwalii. Należy tu wspomnieć o tzw. „modlitewnikowym buncie” (*prayer book rebellion*). Na początku lipca powstanie rozprzestrzeniło się na inne części na wschodzie Anglii. Kiedy Bucer pełnił swoje obowiązki w Cambridge, znalazł się w samym środku zamieszania i musiał uciekać do schronu. Buntownicy przedstawili szereg postulatów, w tym przywrócenie *Sześciu artykułów*, używanie języka łacińskiego we mszy świętej, przywrócenie modlitw za dusze w czyśćcu i odbudowę opactwa. Nowa liturgia była dla nich czymś w rodzaju jasełek. Cranmer napisał do króla odpowiedź na żądania, w której zdemaskował nikczemność buntu, a następnie zajął katedrę św. Pawła, gdzie stanowczo bronił oficjalnej linii Kościoła. Współpracował przy tym z Peterem Martyrem²⁹.

Pierwszym efektem współpracy i wzajemnych uzgodnień między Cranmerem a Bucerelem był rytuał określający liturgię święceń kapłańskich, których brakowało w pierwszej edycji modlitewnika. Ten pierwszy był całkowicie oddany sprawie stworzenia teologicznie zreformowanej liturgii. Cranmer przyjął projekt Bucera i stworzył trzy obrzędy wyświęcenia: na diakona, kapłana i biskupa. W tym samym roku opublikował *Obronę praw-*

²⁹ Por. B. Beer, *Rebellion and riot*, Kent 2005, s. 2–13; *The demands of the western rebels*, [w:] A. Fletcher, D. MacCulloch, *Tudor rebellions*, Harlow 2004, s. 151–153; D. MacCulloch, *Thomas Cranmer: a life*, dz. cyt., s. 414–437. J. Todd, *Reformacja*, dz. cyt., s. 343–345.

dziwej i katolickiej nauki o Sakramencie Ciała i Krwi Chrystusa³⁰ – dzieło, które stanowiło półoficjalne wyjaśnienie teologii Eucharystii w *Prayer Book*. W przedmowie zaatakował katolicką doktrynę swoich przeciwników (Rzym), zwłaszcza Gardinera. Przyrównał koraliki, odpusty, pielgrzymki i inne, jak np. papieństwo, do chwastów, ale stwierdził też, że korzeniami chwastów są przeistoczenie i pogląd o realnej obecności Chrystusa w Eucharystii i ofiarny charakter mszy świętej. Opowiedział się za poglądem, że skuteczność działania chleba i wina zależy od osoby, która je przyjmuje. Chrystus nie jest w nich obecny cieleśnie. Jeśli chodzi o koncepcję, to jego uwaga koncentrowała się głównie na rozumowych argumentach, przywołując często fragmenty z Pisma Świętego i ojców Kościoła. Chociaż Bucer brał udział w rozwoju angielskiej reformacji, był bardzo zaniepokojony szybkością jej postępu. Zarówno Bucer, jak i Fagius zauważyli, że modlitewnik nie był nadzwyczaj postępowy, chociaż Cranmer zapewnił Bucera, że to tylko pierwszy krok i że jego początkowa forma była tylko tymczasową.

Bucer był coraz bardziej rozczarowany, ale Cranmer nadal utrzymywał z nim bliskie kontakty. Opłaciły się one podczas sporu o liturgiczne szaty. Wydarzenie to zapoczątkował Jan Hooper, zwolennik Heinricha Bullingera, który niedawno wrócił z Zurychu. Hooper był zadowolony z modlitewnika i rytuału Cranmera, ale sprzeciwił się wykorzystywaniu obrzędów i szat. Kiedy Tajna Rada wybrała go na biskupa Gloucester, postawił warunek, że nie będzie nosił żądanych szat. Znalazł sprzymierzeńca wśród europejskich reformatorów – Jana Łaskiego. Stał się przywódcą Kościoła cudzoziemców w Londynie (Stranger Church), czyli miejsca kultu wyznaczonego dla europejskich protestanckich uchodźców. Kształt jego Kościoła oraz praktyki były o wiele bardziej zreformowane, niż pragnąłby tego Cranmer. Jednak Bucer i Martyr nadal sympatyzowali z Hooperem, który pod dużą presją Cranmera i Ridleya ostatecznie ustąpił z warunkami. Został konsekrowany według rytuału Cranmera i wygłosił przed królem kazanie w swych biskupich szatach. W ten sposób została utrzymana wizja reformy pod wodzą rządu³¹.

³⁰ Por. T. Cranmer, *Defence of the true and Catholic doctrine of the Sacrament of the body and blood of Christ*, [w:] *The remains of Thomas Cranmer, archbishop of Canterbury*, ed. H. Jenkyns, Newtown 1833, s. 275–468.

³¹ Por. P. Ayris, *The revision of the ordinal in the Church of England*, „*Ecclesiology*” vol. 1 (2) 2005, s. 97–100; J. Ridley, *Thomas Cranmer*, dz. cyt., s. 308–323.

Ostateczny program reform pod wodzą Cranmera

Rola Cranmera w polityce zmalała, gdy pod zarzutem zdrady stanu aresztowano Seymoura. Postawiono go przed sądem i mimo że nie udowodniono mu zarzucanego czynu, uznano go winnym zbrodni i skazano na śmierć. Był to początek rozbratu między Cranmerem a Dudleyem. Sytuacja pogarszała się przez stopniowe przywłaszczanie własności kościelnej przez regenta. Nawet w obliczu tych wszystkich zawirowań politycznych Cranmer pracował równocześnie nad trzema dużymi projektami w ramach jego programu reform: korektą prawa kanonicznego, korektą modlitewnika i tworzeniem formuły doktryny, które były zakorzenione w Biblii i myśli patrystycznej. Po zerwaniu Henryka VIII z Rzymem konieczna była zmiana dotychczasowego rzymskiego prawa kanonicznego do określenia rządów w angielskim Kościele. Ustalone prawo było nieco chaotyczne i miało wielu wrogów, którzy chcieli, aby zostało zastąpione przez prawo cywilne. Kilku prób korekty dokonano za czasów rządów króla Henryka, ale odłożono je, bo szybki rozwój reformy wyprzedził czas potrzebny do pracy nad zmianami. Gdy reformacja okrzepla, Cranmer utworzył komisję w celu wznowienia prac. Zwerbował do niej Martyra, Łaskiego i Hoopera. Cranmer nieustannie twierdził, że sukces uchwalenia zreformowanego prawa kościelnego w Anglii będzie miał międzynarodowe znaczenie. Planował również zjednoczyć wszystkie zreformowane Kościoły Europy pod przewodnictwem Anglii, aby przeciwdziałać soborowi trydenckiemu, będącemu odpowiedzią Kościoła rzymskokatolickiego na protestancką reformację. Zaprosił do współpracy czołowych reformatorów europejskich: Heinricha Bullingera, Jana Kalwina i Filipa Melanchtona. Jednakże wszyscy zaproszeni zlekceważyli go: Melanchton nie odpowiedział, Bullinger stwierdził, że żaden z nich nie może opuścić Niemiec, rozdartych przez wojnę między cesarzem a luterańskimi książętami, Kalwin zaś, choć początkowo wykazał pewien entuzjazm, potem oznajmił, że jednak nie może przybyć. W odpowiedzi do tego ostatniego Cranmer oznajmił, że w międzyczasie będą reformować angielski Kościół, wykorzystując maksymalnie swoje umiejętności i zaangażowanie, oraz że kościelna doktryna i prawo zostaną ulepszone na wzór Pisma Świętego. Rozdźwięk między Cranmerem i Dudleyem osiągnął szczyt,

kiedy ostateczna wersja prawa została przedstawiona Parlamentowi. W ten sposób skutecznie pogrzebano projekt ustawy prawa kanonicznego w Izbie Lordów³².

Pod koniec 1549 roku synod kościelny spotkał się, aby przedyskutować sprawę *Prayer Book*. Oczywistym było, że Cranmer będzie kierował projektem i sterował jego ewolucją. Opinie Martyra i Bucera znacząco wpłynęły na ulepszenie liturgii. Cranmer oddalał się od katolickich i luterzańskich poglądów, a skłaniał się ku Zwingliańskiej koncepcji Eucharystii jako pamiętki. Duchową obecność Chrystusa w Eucharystii wyjaśniono przez użycie zupełnie innych słów, że podczas udzielania Komunii Świętej na klęcząco ofiarowane zostają chleb i wino. Nowe rubryki określały, że może być używany każdy rodzaj chleba oraz że pozostałe części chleba lub wina mogą być również wykorzystane, oddzielając tym samym elementy od fizycznej obecności. Usunięto także wszelkie modlitwy za zmarłych, bo oznaczałyby one poparcie dla doktryny czyśćca. Od 1 listopada obowiązywał *Akt o ujednoliceniu*³³ z 1552 roku zezwalający na używanie wspomnianej książki. Z powodu interwencji Dudleya w ostatniej chwili ostateczna wersja nie została od razu oficjalnie opublikowana. Podczas podróży na północ kraju spotkał on szkockiego reformatora Johna Knoxa. Będąc pod wrażeniem jego kazań, mianował go królewskim kapelanem i sprowadził na południe kraju w celu uczestniczenia w projektach reformy. W kazaniu przed królem Knox zaatakował praktykę klękania podczas Komunii Świętej. Pod koniec września Tajna Rada przerwała drukowanie nowego *Prayer Book* i poleciła Cranmerowi, aby naniósł zmiany. Odpowiedział, argumentując, że przedłożone to było Parlamentowi wraz z królewskim zakazem wnoszenia zmian w liturgii. Rada postanowiła zachować dotychczasową liturgię oraz dodać tak zwaną c z a r n ą r u b r y k ę, która wyjaśniała, że postawa klęcząca przy Komunii nie oznacza żadnej adoracji jakiejś rzeczywistej i istotnej obecności naturalnego ciała i krwi Chrystusa, ale jest wyrazem pokory i wdzięczności za dary płynące od Pana³⁴.

³² Por. P. Ayris, *Canon law studies*, [w:] *Thomas Cranmer: churchman and scholar*, dz. cyt., s. 318–321; D. Loades, *Thomas Cranmer and John Dudley: an uneasy alliance*, [w:] *Thomas Cranmer: churchman and scholar*, dz. cyt., s. 109–111.

³³ Por. *Act of uniformity*, [w:] *Documents of the English Reformation*, dz. cyt., s. 281–283.

³⁴ Por. D. Bagchi, D. Steinmetz, *The Cambridge companion to Reformation theology*, dz. cyt., s. 158–159; P. Ayris, *The correspondence of Thomas Cranmer, archbishop of Canterbury, and his English audience*

Niejasne są również początki oświadczenia, które w końcu ukazało się jako *Czterdzieści dwa artykuły*³⁵. Pod koniec 1549 roku Cranmer żądał od swoich biskupów podpisania się pod niektórymi doktrynalnymi artykułami. W 1551 roku przedstawił biskupom wersję oświadczenia, ale jego status wciąż był niejasny. Nie wkładał wiele wysiłku w opracowanie artykułów, ponieważ intensywnie pracował nad nowelizacją prawa kanonicznego. Zainteresował się sprawą, gdy zaczęła gasnąć nadzieja na zwołanie ekumenicznego soboru. W opracowywaniu projektu pomagał mu John Cheke, jego znajomy profesor z Uniwersytetu w Cambridge, który zlecił ich przetłumaczenie na łacinę. Gdy w końcu opublikowano *Artykuły* (maj 1553 rok), strona tytułowa obwieszczała, że uzgodnił je synod kościelny, a opublikowały władze królewskie. W istocie rzeczy nie był to przypadek i błąd został prawdopodobnie spowodowany przez nieporozumienia między arcybiskupem i Tajną Radą. Cranmer przedłożył Radzie skargę, a ta zleciła mu uzyskanie podpisów biskupów pod *Artykułami*. Wielu z nich sprzeciwiało się im, wskazując na nieprawidłowości na stronie tytułowej. Podczas wykonywania swych obowiązków Cranmer doszedł do wniosku, że zlecona mu praca okazała się daremna³⁶.

Cranmer za rządów królowej Marii

Na początku 1553 roku król Edward VI poważnie zachorował na gruźlicę, a radnych poinformowano, że nie pozostało mu wiele życia. Rada wysłała kilka listów do europejskich reformatorów, zapewniając ich, że zdrowie króla się poprawia. Jeden z listów skierowano do Filipa Melanchtona, zapraszając go do przybycia do Anglii w celu objęcia stanowiska profesorskiego na katedrze Uniwersytetu w Cambridge, wakującego od czasu śmierci Bucera (luty 1551 rok). Już wcześniej Henryk VIII i Cranmer próbowali go do tego przekonać, ale im się nie udało. Rada wpadła na pomysł, aby wysłać mu zaliczkę na koszty podróży. Cranmer wysłał osobisty list, zachęcając go do

1533–1554, „Reformation and Renaissance Review” 3 (2000), s. 9–33; J. Todd, *Reformacja*, dz. cyt., s. 340–342; R. Beckwith, *Thomas Cranmer and the Prayer Book*, [w:] *The study of liturgy*, ed. Ch. Jones, London 1992, s. 101–105.

³⁵ Por. *Forty-Two Articles*, [w:] *Documents of the English Reformation: 1526–1701*, dz. cyt., s. 284–312.

³⁶ Por. D. MacCulloch, *Thomas Cranmer: a life*, dz. cyt., s. 536–538.

skorzystania z oferty, ale on i tak nie przybył do Anglii. Rada państwa wciąż podejmowała wysiłki, aby wzmocnić angielską reformację. Czyniła starania mające na celu przekonanie kilku sędziów do wprowadzenia na tron lady Jane Grey (protestantki), kuzynki Edwarda zamiast Marii (katoliczki), córki Henryka VIII i Katarzyny Aragońskiej. W połowie czerwca 1553 roku król sporządził testament, podając, że jego następczynią ma być Jane. Ta decyzja naruszała *Akt Trzeciej Sukcesji*³⁷, który nadawał pierwszeństwo objęcia tronu Marii. Sprzeniewierzenie się temu zostało uznane za zdradę stanu. Cranmer próbował osobiście rozmawiać z Edwardem, ale nie wyrażono na to zgody. Pozwolono mu jedynie na spotkanie w obecności radnych. Edward oznajmił, że nie zmieni zdania wyrażonego w testamencie³⁸.

Jednakże Maria uzyskała znaczne poparcie w prowincjach, a lady Jane – nikłe. Cranmer poprowadził pogrzeb króla Edwarda według obrzędów modlitewnika. Skutkiem ogłoszenia Marii królową było to, że Anglia stała się ponownie krajem katolickim. Surowa i skrupulatna katoliczka postanowiła rozprawić się z protestantami. Z jej polecenia uwięziono Dudleya, Ridleya, Cheke'a i ojca Jane, księcia Suffolk. Nie podjęto żadnych działań w stosunku do Cranmera. Wielu reformatorów, namawianych przez niego, uciekło za granicę, choć on sam zdecydował się zostać, innych spalono na stosie za herezje, a żonatych duchownych urzędowo rozłączono z ich żonami (niektórzy chętnie ich się pozbyli). Usunięto z urzędu reformatorskich biskupów, a konserwatywnych duchownych przywrócono na dawne stanowiska. Cranmer odszedł bez walki. Gdy rozeszły się pogłoski, że miał prawo do odprawiania mszy świętej w katedrze w Canterbury, oświadczył, że jest to nieprawda, oraz zaznaczył, przytaczając słowa króla Edwarda, że cała doktryna i religia są bardziej czyste i zgodne ze słowem Bożym niż te, których przez tysiąc lat używano w Anglii. Po takiej wypowiedzi rząd uznał deklarację Cranmera za podburzającą społeczność. Kazano mu stawić się przed królewskim sądem, gdzie pożegnał się z Martyrem i został wysłany do Tower of London. Niedługo potem dołączyli do niego Latimer i Ridley³⁹.

³⁷ Por. *The Third Act of Succession, 1544*, [w:] *Select documents of English constitutional history*, red. G. B. Adams, H. M. Stephens, New York 1914, s. 264–267.

³⁸ Por. D. MacCulloch, *The boy king: Edward VI and the protestant revolution*, Berkeley 2002, s. 150–156.

³⁹ Por. R. Heinze, *A new look at the martyrdom of Thomas Cranmer*, [w:] *Thomas Cranmer: churchman and scholar*, dz. cyt., s. 263–264; D. MacCulloch, *Thomas Cranmer: a life*, dz. cyt., s. 547–553.

Schyłek życia i śmierć Cranmera

13 listopada 1553 roku sąd oskarżył o zdradę, uznał winnymi i skazał na śmierć Cranmera i czterech innych reformatorów. Jane Grey i inni rebelianci zostali straceni, ale nie Cranmer. Należało także rozprawić się z religijnymi przywódcami reformacji. Rada nakazała przenieść Cranmera, Ridleya i Latimera do więzienia Bocardo w Oxfordzie, gdzie oczekiwali na drugi proces. W tym czasie Cranmer posłał potajemnie list (ostatnie pismo w jego życiu) do będącego już w Strasburgu Martyra, w którym stwierdza, że sytuacja Kościoła jest beznadziejna i modli się do Boga, aby pomógł mu w wytrwaniu do końca. Pozostał w więzieniu przez siedemnaście miesięcy – do czasu rozpoczęcia procesu. Chociaż wszystko to działo się w Anglii, proces podlegał jurysdykcji papieskiej i ostateczny werdykt miał pochodzić z Rzymu. W śledztwie Cranmer przyznał się do wszystkich zarzutów, o które go oskarżano, ale zaprzeczył zdradzie, nieposłuszeństwu i herezji. Proces Latimera i Ridleya rozpoczął się krótko po rozpatrzeniu sprawy Cranmera. Wyroki przyszły prawie natychmiast: spalono ich na stosie. Cranmera zamknięto w Londyńskiej Wieży. 4 grudnia Rzym zdecydował o jego losie, pozbawiając go arcybiskupstwa i jednocześnie dając władzy królewskiej prawo do osądzenia go i wydania wyroku. Tydzień później został przeniesiony z Bocardo do domu dziekana katedry w Oxfordzie. Warunku w nowym środowisku znacznie różniły się od tych panujących w więzieniu. Cranmer przebywał w społeczności akademickiej, traktowany jak gość. Spotykał się z dominikaninem Juanem de Villagarcią, z którym dyskutował na temat zwierzchnictwa papieża i czyścica. Uległszy namowom, wyparł się swoich poglądów i przysiągł wierność nauce katolickiej, poddał się władzy królewskiej i uznał papieża głową Kościoła. Został pozbawiony godności kapłańskiej i wrócił do Bocardo. Królowa Maria, która żywiła do niego ogromną nienawiść, i jej doradcy postanowili skazać go, zgodnie z tradycją średniowieczną, na stos. 24 lutego burmistrz Oksfordu wydał pismo, podając datę wykonania egzekucji – 7 marca⁴⁰.

⁴⁰ Por. R. Heinze, *A new look at the martyrdom of Thomas Cranmer*, dz. cyt., s. 267–276; E. Cameron, *Cranmer Thomas*, [w:] *The Oxford companion to British history*, ed. J. Cannon, Oxford 1997, s. 260–280.

Dwa dni później opublikowano oświadczenie będące prawdziwym odwołaniem jego dotychczasowych poglądów. Cranmer wyparł się teologii luteranńskiej, zwinglian i w pełni zaakceptował teologię katolicką, w tym zwierzchnictwo papieskie, transsubstancjację i mszę świętą jako ofiarę oraz stwierdził, że nie ma zbawienia poza Kościołem katolickim. Jednocześnie wyrażając swoją radość z powrotu do wiary katolickiej, poprosił o spowiedź, a otrzymawszy rozgrzeszenie, uczestniczył we mszy świętej. Spalenie Cranmera zostało odroczone, ponieważ według prawa kanonicznego heretycy, którzy wyparli się swoich poglądów, mogli być ułaskawieni. Jednak królowa Maria zdecydowała, że nie jest możliwe dalsze odroczenie i naciskała, aby przyspieszono wykonanie egzekucji. Argumentowała swoją decyzję tym, że jego nieprawość i upór przeciw Bogu i Jego łasce były tak wielkie, że łaska i miłosierdzie nie mają już w nim miejsca. Poinformowano go, że będzie mógł jeszcze raz publicznie odwołać się od wyroku podczas nabożeństwa w kościele akademickim Najświętszej Maryi Panny w Oxfordzie. Cranmer napisał i przedłożył swoją mowę, którą opublikowano po śmierci. W dniu egzekucji rozpoczął swoje mistrzowskie przemówienie od modlitwy i nawoływania do posłuszeństwa wobec króla i królowej. Jednak zakończył je nieoczekiwanie, odbiegając od przygotowanego scenariusza. Ostatecznie odwołał wyrzeczenie się swoich antykatolickich błędów. Następnie oświadczył, że odrzuca papieża jako wroga Chrystusa i Antychrysta wraz z jego fałszywą doktryną. Natychmiast ściągnięto go z ambony i przewieziono na miejsce, gdzie pół roku wcześniej spalono Latimera i Ridleya. Gdy umierał w płomieniach, cytował słowa św. Szczepana z Dziejów Apostolskich: „Panie Jezu, przyjmij ducha mego. Widzę niebo otwarte i Jezusa, stojącego po prawicy Boga” (por. Dz 7, 56). Bez wahania można powiedzieć, że śmierć Tomasza Cranmera nie miała aż tak dużego znaczenia jak śmierć Tomasza More’a, ponieważ Cranmer nie był człowiekiem, który oddał życie, broniąc jakiegokolwiek formuły teologicznej⁴¹.

Rząd królowej Marii wydał broszurę z wszystkimi wyrzeczeniami się błędów Cranmera wraz z tekstem przemówienia, które przedłożył w kościele akademickim. Całe to zamieszanie przy jego śmierci nie przyniosło pożytku sprawie katolicyzmu. Korzyść odniósł tu jedynie protestantyzm.

⁴¹ Por. D. MacCulloch, *Thomas Cranmer: a life*, dz. cyt., s. 554–605.

Złośliwi mówią, że Maria zostawiła Anglię bardziej protestancką, niż ją zastała. Propaganda wypędzonych koncentrowała się na publikowaniu różnych pism Cranmera. Ostatecznie jego historia została wykorzystana w książce Johna Foxe'a z 1559 roku – *Acts and Monuments*, znanej jako *Foxe's Book of martyrs*⁴².

Rodzina Cranmera została wygnana z kraju w 1539 roku. Powrócili do Anglii, gdy na tron wstąpił Edward VI. Niewiele wiadomo o dzieciach Cranmera. Córka Małgorzata urodziła się w 1530 roku, syn Tomasz przyszedł na świat w okresie panowania Edwarda. Po objęciu tronu przez Marię jego żona Małgorzata uciekła do Niemiec, a ich syna powierzono bratu Cranmera, Edmundowi. Żona Cranmera poślubiła Edwarda Whitchurcha, wydawcę dzieł protestanckich. Wrócili do kraju za panowania królowej Marii i zamieszkali w hrabstwie Surrey. Whitchurch zmarł w 1562 roku, a Małgorzata po raz trzeci wyszła za mąż za Bartolomeo Scotta. Zmarła w 1570 roku.

Kiedy Elżbieta I doszła do władzy, chciała przywrócić Kościołowi angielskiemu niezależność od Rzymu. Była pragmatyczna i unikała teoretyzowania oraz polemik. Usunęła z dotychczasowego modlitewnika powszechnego tzw. *czarną rubrykę*. W 1563 roku synod zamienił *Czterdzieści dwa artykuły* w zakresie doktryny eucharystycznej, które nigdy nie zostały przyjęte przez Kościół, tworząc *Trzydzieści dziewięć artykułów*⁴³. Większość emigrantów wróciła do Anglii, wznawiając karierę w Kościele⁴⁴.

Zakończenie

Analizując dokonania Tomasza Cranmera jako prymasa Anglii i arcybiskupa Canterbury, trzeba podkreślić, że jego priorytetami było utrzymanie supremacji królewskiej i stworzenie pierwszej pod względem doktry-

⁴² Por. J. Foxe, *Foxe's Book of martyrs*, Whitefish 2004, s. 291–301; J. King, *John Foxe's „Book of martyrs” and early modern print culture*, Cambridge 2006, s. 92–112.

⁴³ Por. *The thirty-nine articles of the Church of England*, ed. W. Wilson, Oxford 1821; G. Burnet, *An exposition of the Thirty-nine articles of the Church of England*, Oxford 1837; O. O'Donovan, *On the Thirty-nine articles: a conversation with Tudor christianity*, London 2011, s. 134–159.

⁴⁴ Por. J. Ridley, *Thomas Cranmer*, dz. cyt., s. 148–153; D. MacCulloch, *Thomas Cranmer: a life*, dz. cyt., s. 606–612.

nalnym i liturgicznym struktury zreformowanego Kościoła w Anglii. Jak zostało powyżej ukazane, dzięki niemu sukcesywnie rozpowszechniała się reformacyjna teologia i praktyka. Trwałość jego osiągnięć dostrzec można w największym jego wkładzie w angielski Kościół: opracowaniu i redakcji w języku narodowym modlitewnika dla wiernych (*Prayer Book*), prezentującego kompletną liturgię dla angielskiego Kościoła oraz określającego tożsamość kulturową. Zasadniczo jako reformator jest utożsamiany tylko z tym dziełem.

Zaangażowanie Cranmera w stwierdzenie nieważności małżeństwa Henryka VIII i wprowadzanie reform pod wodzą króla, jak i wszystkie godności i funkcje, które przyszło mu pełnić, odzwierciedlały lojalność i wierność wobec władcy. Opracowując i wprowadzając w życie nową naukę w takich kwestiach, jak: Eucharystia, celibat duchownych, prawo kanoniczne, obrzędy liturgiczne, rola obrazów w miejscach kultu i cześć świętych oraz dyscyplinując innych reformatorów i odznaczając się tolerancją wobec konserwatywnych przeciwników był przekonany, że postępuje słusznie i oddaje się całym sercem rodzącemu się w Anglii nowemu obliczu Kościoła.

Bywa, że katolicycy biografowie przedstawiają Cranmera jako oportunistę i narzędzie królewskiej tyranii, a protestanci widzą w nim zdrajcę swych własnych zasad. Wszyscy natomiast zgadzają się, że był wybitnym uczonym, którego życie pokazało mocne i słabe oblicza reformacji. Nie wszyscy doceniają go jako angielskiego reformatora. W Międzynarodowym Stowarzyszeniu Kościołów Anglikańskich (*Anglican Communion*) został upamiętniony jako męczennik reformacji; podobnie w Cranmer Square w centrum miasta Christchurch w Nowej Zelandii⁴⁵.

Contribution of Thomas Cranmer to the development of the English Reformation

The article concerns the life and work of Tomas Cranmer and shows the process of maturing English Reformation and her complexity under royal leadership. Cranmer has con-

⁴⁵ Por. K. Stevenson, *Cranmer's marriage vow: its place in the tradition*, [w:] *Thomas Cranmer: churchman and scholar*, dz. cyt., s. 189–198; A. Null, *Thomas Cranmer's doctrine of repentance: renewing the power to love*, Oxford 2006, s. 2–17; D. MacCulloch, *Thomas Cranmer: a life*, dz. cyt., s. 621–632.

tributed significantly to the reform of the English Church as a professor of the University of Cambridge and the Archbishop of Canterbury. He was very involved in matter the annulment of the marriage of Henry VIII. Over the years, he was climbing the ladder of increasing positions and dignity. He took an active role in discussions about theological differences between the conservatives and the reformers. He disciplined some reformers. He was the author of several books, which are aimed at improving reforms in the country. The largest participation of the Cranmer's work in the English Reformation was the influence of the creation, edition and shape the Book of Common Prayer. As a part of his reform program he worked on the revision of canon law, a correction formula of the prayer book and formation of doctrine, which were ingrained in the Bible and the patristic thought. He argued about spiritual presence of Christ in the Eucharist. He cooperated with European and English reformers. He was charged with treason, found guilty and sentenced to death.

Keywords: Thomas Cranmer, English Reformation, Henry VIII, Protestantism, *Book of Common Prayer*, theology of the Eucharist, Tomas Cromwell, *Bishops' Book*, *Articles*

Słowa kluczowe: Tomasz Cranmer, angielska reformacja, Henryk VIII, modlitewnik dla wiernych, teologia Eucharystii, Tomasz Cromwell, Księga Episkopatu, królewskie artykuły